

سنجش سطح توسعه روستایی در شهرستان تربت حیدریه ۷۹-۱۳۶۵

دکتر خلیل کلانتری - استادیار گروه ترویج و آموزش کشاورزی، دانشگاه تهران^(۱)

دکتر هوشنگ ایروانی - دانشیار گروه ترویج و آموزش کشاورزی، دانشگاه تهران

مهندس شجاع محمد وفانی نژاد - کارشناس ارشد توسعه روستایی

پذیرش مقاله: ۸۱/۱۰/۲

چکیده

نواحی روستایی شهرستان تربت حیدریه نیاز به مطالعات عمیق و جدی دارد تا براساس آن برنامه‌هایی متناسب با امکانات و توانمندیهای بالقوه و بالفعل نقاط روستایی این شهرستان تنظیم و اجرا گردد. اهداف مورد نظر این مقاله شامل: سنجش سطح نسبی توسعه یافتگی، تعیین شکاف توسعه بین نقاط روستایی، بررسی روند تغییرات در سطح برخورداری از امکانات و بطور کلی فرآیند توسعه یافتگی در بین مناطق روستایی این شهرستان است. به منظور تعیین سطح توسعه یافتگی روستایی، ۵۸ شاخص در زمینه‌های مختلف اقتصادی و اجتماعی در سطح بخش و برای سه مقطع زمانی ۱۳۶۵، ۱۳۷۵، ۱۳۷۹ و نیز تعداد ۱۶ شاخص در سطح دهستان، برای مقاطع زمانی ۱۳۷۵ و ۱۳۷۹ و همچنین تعداد ۱۰ شاخص در سطح روستا برای سال ۱۳۷۹ انتخاب گردیدند و برای رفع اختلاف مقیاس این شاخص‌ها و محاسبه شاخص ترکیبی، از روش تحلیل مؤلفه‌های اصلی و به منظور بررسی روند تغییرات این شاخص‌ها و تحلیل نابرابری‌های توسعه روستایی، از روش ضریب تغییرات (C.V.) استفاده شده است. نتایج بدست آمده از این بررسی نشان می‌دهد که ۲۴/۷۴ درصد روستاها در گروه روستاهای نسبتاً توسعه یافته، ۳۹/۳۲ درصد در گروه روستاهای در حال توسعه و ۳۵/۹۴ درصد در گروه روستاهای محروم طبقه بندی شده‌اند. این نتایج در قالب نقشه وضعیت توسعه اجتماعی - اقتصادی روستاهای شهرستان تربت حیدریه تنظیم گردیده‌اند. همچنین یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که اگر چه شکاف و نابرابری بین مناطق روستایی شهرستان از نظر دسترسی به امکانات مختلف در طول دوره زمانی ۱۳۶۵-۱۳۷۹ کاهش یافته است، اما نقاط روستایی این شهرستان هنوز برای دستیابی به توسعه متوازن، یکپارچه و پایدار راه طولانی در پیش رو دارد.

واژگان کلیدی: متغیر، شاخص، توسعه، توسعه اقتصادی، توسعه اجتماعی، توسعه روستایی، توسعه یافتگی

مقدمه

بسیاری از نظریه‌ها و مدل‌های توسعه به تحلیل و تبیین ابعاد غیرفضایی پدیده‌های اجتماعی - اقتصادی پرداخته‌اند.

این‌گونه نظریات دارای سابقه دیرینه‌تری نسبت به مدل‌های توسعه منطقه‌ای هستند. برخی نظریه‌های رشد و توسعه اقتصادی توسط اقتصاددانان کلاسیک^(۱) ارائه گردیده و اقتصاددانان نئوکلاسیک^(۲) نیز در پیشبرد و تکمیل این نظریه‌ها و مدل‌ها نقش مهمی ایفاء کرده‌اند. برخلاف این نظریه پردازان که به توسعه خطی معتقد بودند، شومپتر^(۳) (۱۹۳۹) به دوره‌ای بودن فرآیند توسعه تأکید خاص داشت و معتقد بود که در شرایط فقدان نوآوری، فرآیند توسعه به آخر خط خود می‌رسد. بسیاری از این نظریه‌ها صرفاً به توصیف و تحلیل پدیده توسعه و تبیین عوامل مؤثر بر آن پرداخته‌اند، بدون اینکه راه حلی در این زمینه ارائه دهند. اما نیاز دهه‌های ۱۹۵۰ به بعد باعث گردید تا نظریه‌ها و مدل‌هایی ارائه گردند که حاوی نسخه‌هایی برای توسعه جوامع و مناطق عقب مانده باشند. نظریه فشار همه جانبه^(۴) رودان^(۵) (۱۹۴۳)، استراتژی رشد متعادل^(۶) نورکس^(۷) (۱۹۵۳) و استراتژی رشد نامتعادل^(۸) هیرشمن^(۹) (۱۹۸۵) نمونه‌ای از این استراتژی‌ها و مدل‌هاست (آگاروال، ۱۹۹۳، ص ۹۲).

بعد از جنگ جهانی دوم، اقتصاددانان توجه خود را از بُعد زمانی به بعد مکانی و منطقه‌ای توسعه معطوف نمودند. از آن زمان تا کنون، بخش عمده‌ای از این نظریه پردازان تلاش کرده‌اند تا به توصیف و تبیین ابعاد فضایی فرآیند توسعه اجتماعی - اقتصادی پردازند و در این میان مدل‌هایی نیز وجود داشتند که سعی کردند الگویی کاربردی برای توسعه نواحی مختلف ارائه دهند و نسخه‌هایی نیز تجویز نمایند (کلاتری، ۱۹۹۸، ص ۲۸).

هیرشمن و میردال از جمله کسانی بودند که کاربردهای مکانی فرآیند توسعه را شناختند و در جهت ایجاد پیوند و ارتباط میان مدل‌های رشد و نظریه‌های توسعه منطقه‌ای قدم‌های مهمی برداشتند (میسرا، ۱۹۷۸، ص ۱۵۸). هیرشمن با ابداع مفاهیم «اثرات قطبی شدن»^(۱۰) و «نشت به پائین»^(۱۱) و میردال^(۱۲) با تأکید بر «اثرات پخش»^(۱۳) و «اثرات واپس روی»^(۱۴) سعی کردند تا از مکانیسم قطب‌های رشد و نقاط شهری و سرایت آثار و پیامدهای توسعه به نواحی روستایی اطراف حمایت کنند. از سوی دیگر جان فریدمن^(۱۵) به رشد یکپارچه و توسعه نواحی از طریق چند بخش هسته‌ای که نهایتاً به توسعه متوازن منجر می‌گردد، تأکید داشت. در این میان میسرا^(۱۶) سعی کرد تا با ارائه یک مدل سلسله مراتبی، الگویی متناسب با شرایط و ویژگیهای توسعه روستایی در کشورهای جهان سوم ارائه دهد. او در این مدل یک سلسله مراتب پنج مرحله‌ای که شامل روستای مرکزی^(۱۷) در سطح محلی، مراکز خدمات^(۱۸) در سطح مناطق خرد، نقاط رشد^(۱۹) در سطح مناطق میانی، مراکز رشد^(۲۰) در سطح منطقه‌ای و قطب‌های رشد^(۲۱) در سطح ملی را پیشنهاد داد (میسرا، ۱۹۷۶، ص ۵۳) از آن زمان به بعد، برخی از این الگوها بویژه در کشورهای در حال توسعه در حوزه توسعه

۱- از جمله این اقتصاددانان، اسمیت (۱۷۷۶)، ریکاردو (۱۸۱۷)، مالتوس (۱۸۲۰) و جان استورات میل (۱۸۴۴) بودند.

۲- نظیر شولتز (۱۹۶۴)، کلارک (۱۹۷۰)، بویر (۱۹۷۲) و کینز (۱۹۳۶)

3- Schumpeter

5- Rodan

7- Nurkse

9- Hirschman

11- Trickle - Down

13- Spread Effects

15- John Friedmann

17- Central village

19- Growth points

21- Growth Poles

4- Bigpush strategy

6- Balanced growth strategy

8- Unbalanced growth strategy

10- Polarization Effects

12- Myrdal

14- Backwash Effects

16- Misra

18- Service Centres

20- Growth Centres

جدول ۱- لیست شاخص‌های مورد استفاده برای سنجش سطح نسبی توسعه در سطح بخش‌های شهرستان تربت حیدریه

ردیف	شاخص	ردیف	شاخص
۱	تراکم نسبی جمعیت	۳۱	نسبت معلم راهنمایی به دانش آموز راهنمایی
۲	معکوس بعد خانوار	۳۲	نسبت معلم دبیرستان به دانش آموز دبیرستان
۳	درصد آبادی‌های دارای سکنه	۳۳	درصد آبادی‌های دارای جاده آسفالت
۴	درصد اشتغال	۳۴	درصد آبادی‌های دارای جاده شوسه
۵	درصد اشتغال زنان	۳۵	درصد آبادی‌های دارای برق
۶	درصد آبادی‌های دارای مرکز بهداشتی - درمانی	۳۶	درصد آبادی‌های دارای دفتر مخابرات
۷	درصد آبادی‌های دارای حمام بهداشتی	۳۷	درصد آبادی‌های دارای آب لوله کشی
۸	درصد آبادی‌های دارای خانه بهداشت	۳۸	درصد آبادی‌های دارای وسیله نقلیه عمومی
۹	تعداد پزشک به ازاء هر ۱۰۰۰۰ نفر جمعیت	۳۹	درصد آبادی‌های دارای صندوق پست
۱۰	تعداد دندانپزشک به ازاء هر ۱۰۰۰۰ نفر جمعیت	۴۰	درصد آبادی‌های دارای نمایندگی یا دفتر پست
۱۱	تعداد بهیار و مامای روستایی به ازاء هر ۱۰۰۰۰ نفر جمعیت	۴۱	درصد آبادی‌های دارای شرکت تعاونی روستایی
۱۲	درصد آبادی‌های دارای بهداشتیار و بهورز	۴۲	درصد آبادی‌های دارای مرکز خدمات کشاورزی
۱۳	درصد باسوادی کل	۴۳	درصد آبادی‌های دارای دامپزشک یا تکنسین دامپزشکی
۱۴	درصد باسوادی زنان	۴۴	سرانه گوسفند و بره (رأس)
۱۵	درصد آبادی‌های دارای دبستان	۴۵	سرانه بز و بزغاله (رأس)
۱۶	درصد آبادی‌های دارای مدرسه راهنمایی	۴۶	سرانه گاو و گوساله (رأس)
۱۷	درصد آبادی‌های دارای دبیرستان	۴۷	نسبت اراضی کشاورزی به مساحت بخش
۱۸	معکوس نسبت دانش آموزان ابتدایی به دبستان	۴۸	نسبت اراضی باغ و قلمستان به مساحت بخش
۱۹	معکوس نسبت دانش آموزان راهنمایی به مدرسه راهنمایی	۴۹	درصد زمین زراعی آبی
۲۰	معکوس نسبت دانش آموزان متوسطه به دبیرستان	۵۰	عملکرد زمین زراعی دیم
۲۱	معکوس نسبت دانش آموز به کلاس درس	۵۱	عملکرد در هکتار گندم آبی
۲۲	معکوس نسبت دانش آموزان ابتدایی به کلاس ابتدایی	۵۲	عملکرد در هکتار گندم دیم
۲۳	درصد آبادی‌های دارای مرکز خدمات کشاورزی	۵۳	عملکرد در هکتار جو
۲۴	معکوس نسبت دانش آموزان دبیرستان به کلاس	۵۴	عملکرد در هکتار جو آبی
۲۵	درصد دانش آموزان دختر از کل دانش آموزان	۵۵	عملکرد در هکتار جو دیم
۲۶	درصد دانش آموزان دختر ابتدایی از کل دانش آموزان ابتدایی	۵۶	عملکرد در هکتار سیب زمینی
۲۷	درصد دانش آموزان دختر راهنمایی از کل دانش آموزان راهنمایی	۵۷	عملکرد در هکتار چغندر قند
۲۸	درصد دانش آموزان دختر دبیرستان از کل دانش آموزان دبیرستانی	۵۸	نسبت ماشین آلات کشاورزی به کل سطح زیر کشت زراعی
۲۹	نسبت معلم به کل دانش آموز		
۳۰	نسبت معلم ابتدایی به دانش آموز ابتدایی		

روستایی به اجراء گذاشته شد که بعضی از آنها نیز آثار بسیاری را به همراه داشت و جنبه‌هایی از این الگوها نیز در برنامه‌ریزی و ساماندهی روستایی در ایران بکار گرفته شده است.

بررسی و تحلیل وضعیت نواحی روستایی شهرستان تربت حیدریه در قالب دیدگاه‌های فوق و دستیابی به الگوی مناسب برای توسعه روستایی از ضرورت‌های مهم در این زمینه است. فقدان ارزیابی جامع و مبتنی بر روش‌های علمی از میزان برخورداری و سطح نسبی توسعه روستایی در شهرستان تربت حیدریه مانع و مشکل اساسی تدوین برنامه‌های توسعه روستایی این شهرستان می‌باشد. به همین دلیل هدف کلی این مقاله، سنجش سطح نسبی توسعه یافتگی نقاط روستایی شهرستان تربت حیدریه و رتبه‌بندی آنها از نظر میزان برخورداری یا محرومیت از امکانات و تسهیلات مختلف به منظور استفاده از آن در برنامه‌ریزی‌های توسعه روستایی است. در کنار این هدف کلی، اهداف اختصاصی ذیل نیز در مرکز توجهات این پژوهش قرار دارد:

۱ - تعیین سطح نسبی توسعه (برخورداری) روستاها از نظر شاخص‌های توسعه اجتماعی و اقتصادی در سطوح بخش، دهستان و نقاط روستایی.

۲ - شناخت روند تغییرات در شاخص‌های توسعه روستایی بین سالهای ۱۳۶۵، ۱۳۷۵ و ۱۳۷۹.

۳ - طبقه‌بندی روستاهای شهرستان در قالب روستاهای توسعه یافته (برخورداری)، روستاهای در حال توسعه (نسبتاً برخوردار) و روستاهای توسعه نیافته (محروم).

۴ - شناخت تنگناهای توسعه روستایی در شهرستان تربت حیدریه و تهیه نقشه سطح توسعه یافتگی شهرستان تربت

حیدریه.

جدول ۲- لیست شاخص‌های مورد استفاده در سطح دهستان

ردیف	شاخص	ردیف	شاخص
۱	درصد آبادی‌های دارای جاده آسفالته	۱۰	درصد آبادی‌های دارای خانه بهداشت
۲	درصد آبادی‌های دارای جاده شوسه	۱۱	تعداد پزشک به ازاء هر ۱۰۰۰۰ نفر جمعیت
۳	درصد آبادی‌های دارای برق	۱۲	تعداد دندانپزشک به ازاء هر ۱۰۰۰۰ نفر جمعیت
۴	درصد آبادی‌های دارای دفتر مخابرات	۱۳	تعداد بهیار و مامای روستایی به ازاء هر ۱۰۰۰۰ نفر جمعیت
۵	درصد آبادی‌های دارای آب لوله کشی	۱۴	درصد آبادی‌های دارای دبستان
۶	درصد آبادی‌های دارای صندوق پستی	۱۵	درصد آبادی‌های دارای مدرسه راهنمایی
۷	درصد آبادی‌های دارای نمایندگی یا دفتر پست	۱۶	درصد آبادی‌های دارای دبیرستان
۸	درصد آبادی‌های دارای مرکز بهداشتی - درمانی		
۹	درصد آبادی‌های دارای حمام بهداشتی		

جدول ۳- لیست شاخص‌های مورد استفاده در سطح روستا

ردیف	شاخص	ردیف	شاخص
۱	درصد با سوادی در روستا	۶	برخورداری روستا از خانه بهداشت
۲	درصد باسوادی زنان روستا	۷	عملکرد در هکتار گندم آبی
۳	درصد جمعیت ۱۰ ساله و بیشتر شاغل	۸	عملکرد در هکتار گندم دیم
۴	برخورداری روستا از آب لوله کشی	۹	عملکرد در هکتار جو آبی
۵	برخورداری روستا از برق	۱۰	عملکرد در هکتار جو دیم

مواد و روشها

در این مطالعه از دو روش کتابخانه‌ای و روش میدانی استفاده شده است. در بخش مطالعه کتابخانه‌ای به بررسی مبانی نظری و سوابق مطالعاتی موضوع پرداخته شده و با استمداد از نظریه‌ها و مطالعات قبلی انجام شده در زمینه موضوع تحقیق و همچنین با بررسی اطلاعات موجود در خصوص منطقه مورد مطالعه، نسبت به انتخاب شاخص‌ها و معیارهای سنجش توسعه در زمینه‌های اقتصادی، اجتماعی و... اقدام شده است. در بخش میدانی مطالعه، از اطلاعات اولیه و ثانویه بهره گرفته شده است. اطلاعات اولیه با استفاده از ۱۸۰ پرسشنامه و اطلاعات دست دوم نیز براساس شاخص‌های منتخب، از طریق مراکز آمار ادارات و سازمانهای مختلف برای سه مقطع زمانی ۱۳۶۵، ۱۳۷۵، ۱۳۷۹ (در سطح بخش، دهستان و روستا) جمع‌آوری شده است.

برای تجزیه و تحلیل داده‌ها و محاسبه شاخص ترکیبی، از روش تحلیل مؤلفه‌های اصلی^(۱) استفاده گردیده است. در این روش، پس از تقسیم مقادیر متغیرها به میانگین، اختلاف مقیاس شاخص‌ها مرتفع و سپس وزنهای محاسبه شده بوسیله تحلیل مؤلفه‌های اصلی برای هر یک از شاخص‌ها ضرب شده‌اند. این فرآیند در قالب فرمول ذیل انجام گردیده است (کلانتری، ۱۹۹۷، ص ۱۲۲).

$$CI = \sum_{i=1}^n \frac{X_{ij}}{\bar{X}_i} \times W_{ij}$$

CI = شاخص ترکیبی

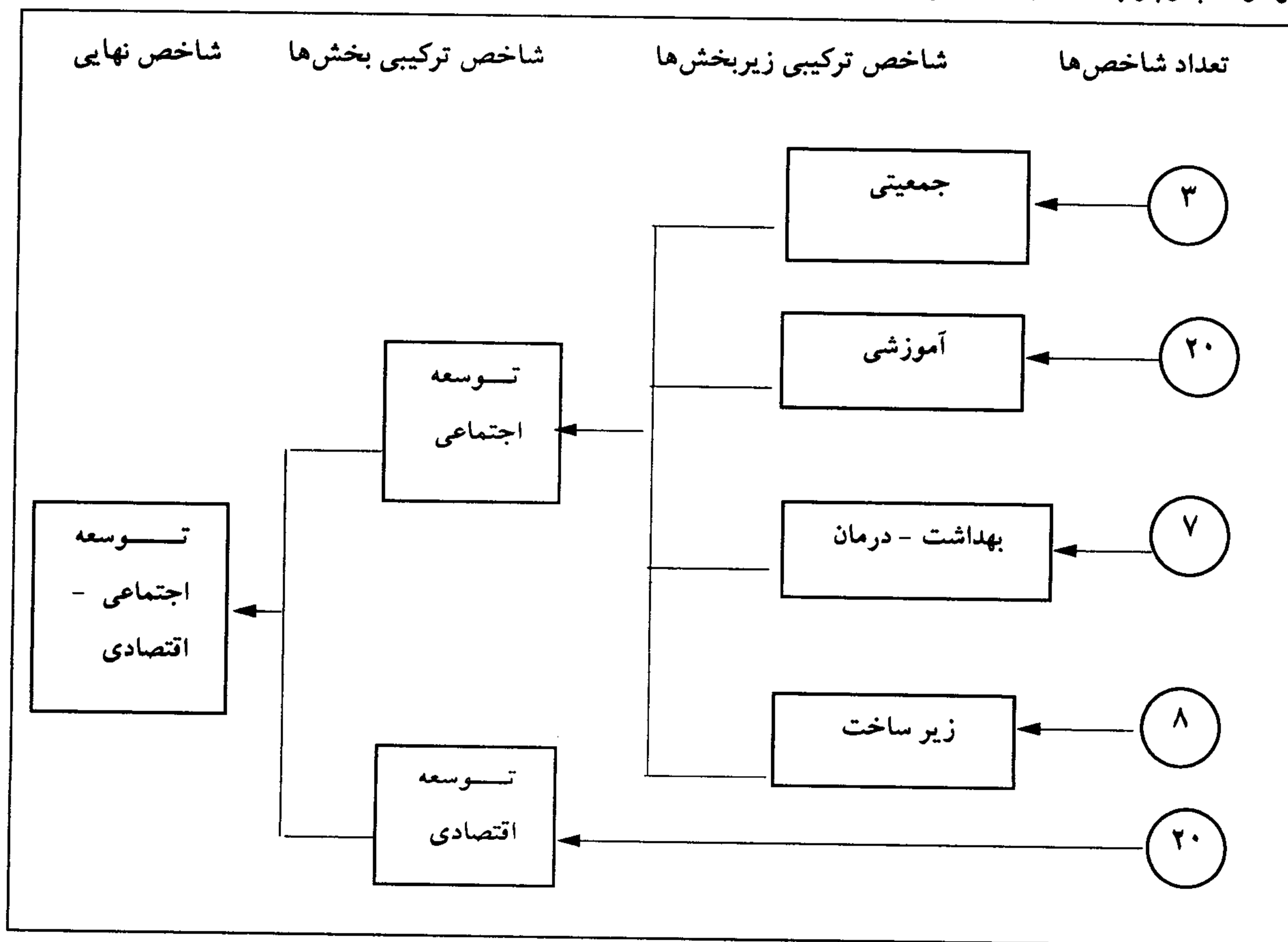
X_{ij} = مقدار متغیر مربوط به منطقه j (بخش، دهستان یا روستای j)

$\bar{X}_i$ = میانگین شاخص i

W_{ij} = وزن مربوط به شاخص i که از طریق بردار اولین عامل بدست می‌آید.

باتوجه به اینکه تعداد شاخص‌های مورد استفاده به دلیل محدودیت آماری، برای ابعاد مختلف توسعه در سطح بخش‌های شهرستان با هم برابر نبودند؛ لذا به منظور جلوگیری از غلبه یک بعد بر ابعاد دیگر، بر مبنای چارچوب ارائه شده در نمودار شماره (۱)، ابتدا شاخص‌های ترکیبی برای ابعاد مختلف محاسبه گردید و سپس با استفاده از شاخص‌های ترکیبی فوق، شاخص ترکیبی نهایی در مورد توسعه اجتماعی - اقتصادی بدست آمد.

نمودار ۱- چارچوب محاسبه شاخص‌های ترکیبی و سنجش میزان توسعه یافتگی روستایی در سطح بخش‌های شهرستان

بعد از محاسبه شاخص‌های ترکیبی برای سطوح بخش، دهستان و روستاهای شهرستان تربت حیدریه، رتبه بندی‌های لازم انجام گرفت و نهایتاً روستاهای این شهرستان در سه گروه روستاهای برخوردار، روستاهای نسبتاً برخوردار و روستاهای محروم طبقه بندی شدند.

همچنین به منظور دستیابی به روند تغییرات شاخص‌های توسعه روستایی در مقاطع مختلف زمانی ۱۳۶۵، ۱۳۷۵ و ۱۳۷۹ از روش ضریب تغییرات^(۱) استفاده گردید که فرمول آن بشرح ذیل است: (کلانتری، ۱۹۹۷، ص ۱۲۲).

$$CV = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^n \frac{(X_i - \bar{X})^2}{N}}{\sum_{i=1}^n \frac{X_i}{N}}}$$

CV = مقدار ضریب تغییرات یک شاخص

X_i = مقدار یک شاخص در یک منطقه

$\bar{X}$ = میانگین همان شاخص

N = تعداد مناطق (بخش، دهستان و روستا)

کلیه عملیات آماری و داده‌پردازی با استفاده از بسته نرم‌افزاری SPSS تحت ویندوز انجام گرفته است. علاوه بر تکنیک‌های آماری، به منظور بیان تصویر فضایی توسعه در روستاها و دهستانهای شهرستان تربت حیدریه از روشهای کارتوگرافی نیز استفاده شده است.

1- Coefficient of variation

نتایج و بحث

شهرستان تربت حیدریه براساس سرشماری سال ۱۳۷۵، ۲۱۹۵۲۴ نفر جمعیت روستایی دارد و از تعداد ۲۹۵ آبادی دارای سکنه برخوردار است. براساس اطلاعات میدانی جمع آوری شده از ۱۸۰ نفر سرپرستان خانوارهای روستایی، حدود ۵۲/۴۶ درصد از جمعیت شهرستان دارای شغل اصلی کشاورزی، ۱۸/۶۶ درصد دامداری، ۱/۷۵ درصد قالیبافی و ۲۷/۱۳ درصد سایر مشاغل می‌باشند که ۱۷ درصد از آنها از شغل اصلی خود رضایت کامل، ۵۷ درصد رضایت متوسط و ۲۶ درصد رضایت کم داشته‌اند. با توجه به وضعیت کشاورزی منطقه و سطح پایین درآمد روستائیان، امکان مکانیزه کردن فعالیتهای کشاورزی در روستاهای منطقه در سطح پایین قرار دارد برای برداشت محصول که تنها ۳۳ درصد از کمباین و ۶۵ درصد ز داس استفاده می‌کنند. در کنار پتانسیل‌های ضعیف کشاورزی، نواحی روستایی این شهرستان از نظر خدمات رفاهی، آموزشی، بهداشتی نیز در سطح مطلوبی نبوده و توزیع فضایی این امکانات و توانمندیهای طبیعی آن نیز از وضعیت مناسبی برخوردار نمی‌باشد؛ بطوریکه تنوع طبیعی از یک طرف و نابرابریهای ناشی از سیاستهای برنامه‌ریزی و توزیع امکانات از سوی دیگر، عدم تعادل خاصی را بر روستاهای این شهرستان تحمیل کرده است. براساس شاخص‌های مورد استفاده برای سال ۱۳۶۵، مناطق روستایی بخش کدکن دارای بالاترین سطح نسبی توسعه و مناطق روستایی بخش فیض آباد دارای پایین‌ترین سطح نسبی توسعه بین مناطق روستایی شهرستان تربت حیدریه بوده‌اند (جدول ۴). تجزیه و تحلیل شاخص‌ها در سال ۱۳۷۵ نشان می‌دهد که بخش بایگ رتبه اول و روستاهای بخش فیض آباد آخرین مرتبه را بخود اختصاص داده است.

جدول ۴- سطح نسبی توسعه و رتبه بخش‌های شهرستان تربت حیدریه در دو دوره زمانی ۱۳۶۵ و ۱۳۷۵

بخش	سال	
	۱۳۶۵	۱۳۷۵
کدکن	رتبه ۱ سطح نسبی توسعه ۱/۷۵	رتبه ۲ سطح نسبی توسعه ۱/۵۲
بایگ	رتبه ۲ سطح نسبی توسعه ۱/۴۶	رتبه ۱ سطح نسبی توسعه ۱/۸۵
مرکزی وزاوه	رتبه ۳ سطح نسبی توسعه ۱/۱۱	رتبه ۳ سطح نسبی توسعه ۱/۳۸
رشتخوار	رتبه ۴ سطح نسبی توسعه ۱	رتبه ۴ سطح نسبی توسعه ۱/۱۳
فیض آباد	رتبه ۵ سطح نسبی توسعه ۰/۹۹	رتبه ۵ سطح نسبی توسعه ۱

اما با توجه به تغییر در تقسیمات اداری شهرستان و تقسیم بخش مرکزی وزاوه به دو بخش مستقل و جابجایی اداری برخی روستاها در بین دهستانها، الگوی توسعه روستایی در سطح بخش‌های شهرستان تربت حیدریه در سال ۱۳۷۹ نسبت به دوره‌های قبل تغییر قابل توجهی یافته است. جزئیات سطح برخورداری روستاهای این شهرستان از تسهیلات توسعه‌ای در سطوح بخش‌های ششگانه در سال ۱۳۷۹ در جداول شماره ۵ و ۶ ارائه شده است.

جدول ۵- سطح نسبی برخورداری مناطق روستایی شهرستان تربت حیدریه از امکانات و خدمات اجتماعی (۱۳۷۹)

شاخص ترکیبی زیرساختها		شاخص ترکیبی آموزشی		شاخص ترکیبی بهداشتی-درمانی		بخش
رتبه	سطح نسبی برخورداری	رتبه	سطح نسبی برخورداری	رتبه	سطح نسبی برخورداری	
۱	۰/۸۹	۶	۰/۳۶	۱	۱/۱۷	بایگ
۵	۰/۶۱	۵	۰/۵۱	۵	۰/۶۶	زاوه
۴	۰/۶۷	۲	۰/۷۲	۳	۰/۷۴	رشتخوار
۲	۰/۸۵	۱	۰/۷۶	۲	۱/۰۷	فیض آباد
۶	۰/۵۳	۳	۰/۶۱	۶	۰/۶۱	کدکن
۳	۰/۷	۴	۰/۵۲	۴	۰/۷۳	مرکزی
-	۰/۲۰	-	۰/۲۶	-	۰/۲۹	ضریب تغییرات (C.V)

بررسی سطح نسبی برخورداری مناطق شهرستان تربت حیدریه و تسهیلات بهداشتی - درمانی، آموزشی و زیرساختی در سال ۱۳۷۹ نشان می‌دهد که در زمینه شاخص ترکیبی بهداشت و درمان، مناطق روستایی بخش بایگ دارای سطح نسبی برخورداری بالاتری (رتبه اول) بوده و مناطق روستایی بخش کدکن از نظر سطح نسبی برخورداری در رتبه آخر می‌باشد. یکی از عوامل اصلی بالا بودن سطح نسبی برخورداری در بخش بایگ نسبت به مناطق روستایی سایر بخش‌ها، تعداد کم روستاها و توزیع فضایی و پراکندگی مناسب آنها در سطح بخش است. محدود بودن تعداد روستاها در مقایسه با توانمندیها و امکانات بخش و روابط ارگانیکی مناسب بین روستاها که محصول نزدیکی و ارتباط مناسب روستاهاست، باعث گردیده تا روستاهای این بخش از امکانات و خدمات اجتماعی مناسبی برخوردار گردند. در مقابل، بخش کدکن ضمن داشتن تعداد زیاد روستاها (۷۲ روستا)، از پراکندگی روستایی بالایی نیز برخوردار بوده و به همین دلیل این بخش در خدمات رسانی مناسب در زمینه‌های مختلف، از جمله بهداشت و درمان، با مشکلات عدیده‌ای مواجه می‌باشد.

در زمینه شاخص ترکیبی آموزش، وضعیت نسبت به شاخص‌های بهداشتی متفاوت است. مناطق روستایی بخش فیض آباد و بخش بایگ به ترتیب حائز رتبه‌های اول و آخر از نظر سطح نسبی برخورداری از امکانات و تسهیلات آموزشی بوده‌اند.

بررسی سطح نسبی برخورداری مناطق روستایی شهرستان تربت حیدریه از امکانات و تسهیلات زیرساختی در سال ۱۳۷۹ نیز نشان می‌دهد که از لحاظ برخورداری نسبی، بخش بایگ رتبه اول (بالاترین سطح برخورداری) و بخش کدکن پایین‌ترین رتبه (کمترین سطح نسبی برخورداری) از امکانات و تسهیلات زیرساختی را دارا می‌باشند.

بطور کلی با مقایسه مقدار ضریب تغییرات (C.V) محاسبه شده برای شاخص‌های ترکیبی بهداشت - درمان، آموزش و زیر ساخت‌ها در سال ۱۳۷۹ می‌توان دریافت که شاخص‌های بهداشتی - درمانی با مقدار ضریب تغییرات ۰/۲۹ دارای بیشترین میزان عدم تعادل در توزیع امکانات بوده و شاخص‌های آموزشی با ضریب تغییرات ۰/۲۶ و

شاخص‌های زیرساختها با ۰/۲۰ از نظر نابرابری در توزیع امکانات آموزشی و زیرساختی در رده‌های بعدی قرار دارند. تصویر روشتری از الگوی توسعه اقتصادی و اجتماعی در نواحی روستایی شهرستان تربت حیدریه در سطح بخش در جدول شماره (۶) ارائه شده است.

جدول ۶- سطح نسبی برخورداری مناطق روستایی شهرستان تربت حیدریه از شاخص‌های اقتصادی و اجتماعی (۱۳۷۹)

شاخص‌های اجتماعی		شاخص‌های اقتصادی		شاخص بخش
رتبه	سطح نسبی توسعه	رتبه	سطح نسبی توسعه	
۲	۰/۸	۶	۰/۳۲	بایگ
۵	۰/۵۹	۲	۰/۵۷	زواه
۳	۰/۷۱	۵	۰/۴۶	رشتخوار
۱	۰/۸۹	۴	۰/۴۷	فیض آباد
۶	۰/۵۸	۱	۰/۶۷	کدکن
۴	۰/۶۵	۳	۰/۵۷	مرکزی
-	۰/۱۷	-	۰/۲۶	ضریب تغییرات (C.V)

جدول شماره (۶) نشان می‌دهد که تفاوت قابل توجهی بین سطح برخورداری از شاخص‌های اقتصادی و اجتماعی وجود دارد. بطوریکه در سال ۱۳۷۹ مناطق روستایی بخش کدکن دارای بالاترین سطح نسبی برخورداری از شاخص‌های اقتصادی (رتبه اول) و مناطق روستایی بخش بایگ دارای پایین‌ترین سطح نسبی برخورداری (رتبه آخر) در این زمینه بوده است. در حالیکه از نظر سطح نسبی توسعه اجتماعی، بخش فیض آباد در رتبه اول و بخش کدکن در رتبه آخر قرار گرفته است. از سوی دیگر ضریب تغییرات (C.V) محاسبه شده برای شاخص‌های ترکیبی اقتصادی و اجتماعی نشان می‌دهد که عدم تعادل‌های توسعه بین نقاط روستایی در بخش اقتصادی (۰/۲۶) به مراتب بالاتر از بخش اجتماعی (۰/۱۷) می‌باشد و این بیانگر توسعه متوازن در بعد اجتماعی در مقایسه با بعد اقتصادی است.

سطح نسبی توسعه روستایی به تفکیک دهستانهای شهرستان تربت حیدریه:

براساس شاخص‌های ترکیبی محاسبه شده برای ۱۶ شاخص توسعه مورد استفاده در سطح دهستان، بایگ از بخش بایگ به عنوان توسعه یافته‌ترین دهستان و بالارخ از بخش کدکن به عنوان محروم‌ترین دهستان در هر دو دوره تحت بررسی، مورد شناسایی قرار گرفت. اما الگوی فضایی توسعه روستایی در مورد دهستانها از سال ۱۳۷۵ تا ۱۳۷۹ تا حدودی تغییر کرده که جزئیات آن در جدول شماره (۷) ارائه شده است.

جدول ۷- سطح نسبی توسعه روستایی و تغییر در رتبه دهستانها بین سالهای ۱۳۷۵ تا ۱۳۷۹

۱۳۷۹		۱۳۷۵		سال دهستان
رتبه	سطح نسبی توسعه	رتبه	سطح نسبی توسعه	
۱	۱۵/۱۵	۱	۲۰/۴۶	بایگ
۲	۱۳/۶۳	۲	۱۳/۰۵	مه ولات
۳	۱۲/۳۲	۳	۱۲/۲۶	آستانه
۴	۱۱/۷۱	۴	۱۰/۷۸	کدکن
۶	۸/۸	۵	۱۰/۱۹	بالاولایت
۵	۱۱/۱۷	۶	۹/۴۶	ازغند
۷	۸/۴۱	۷	۸/۱۲	میان رخ
۸	۷/۹۶	۸	۷/۲۸	سلیمان
۱۰	۷/۵۱	۹	۶/۱۸	جنگل
۱۱	۷/۴۵	۱۰	۵/۵۴	زاوه
۱۹	۷/۶۶	۱۱	۵/۵۲	پایین رخ
۱۲	۷/۲۱	۱۲	۵/۰۸	رشتخوار
۱۳	۷/۱۰	۱۳	۴/۷۹	پایین ولایت
۱۴	۷/۰۶	۱۴	۴/۶۶	صفائیه
۱۵	۵/۸۱	۱۵	۳/۶۶	بالارخ
-	۰/۳۰	-	۰/۵۲	ضریب تغییرات

الگوی منطقه‌ای توسعه روستایی در سطح دهستان نشان می‌دهد که دهستانهای قسمت شرقی شهرستان، نسبت به دهستانهای قسمت غربی و مرکزی آن عقب مانده تر هستند. این الگو به دلیل تعداد کم روستاها و توزیع فضایی مناسب آنها در غرب شهرستان، همجواری با بخش‌های توسعه یافته شهرستانهای مجاور، قرار گرفتن در مسیر جاده‌های اصلی بین شهری و پر تردد و توسعه محصولات تجاری از قبیل پسته، زعفران، پنبه و کرم ابریشم در روستاهای این قسمت از شهرستان و بالا بودن تعداد روستاها، پراکندگی نامناسب آنها در قسمت شرقی شهرستان، همجواری با شهرستانهای نسبتاً محروم، عدم برخورداری از شبکه جاده‌ای مناسب و غلبه کشاورزی سنتی و کشت محصولات نظیر گندم و جو در این قسمت از شهرستان می‌باشد.

علیرغم وجود چنین شکافی بین نقاط روستایی، مقدار ضریب تغییرات بدست آمده در سطح دهستان برای سالهای ۱۳۷۵ و ۱۳۷۹ حاکی از کاهش در عدم تعادل‌های توسعه روستایی بین سالهای فوق می‌باشد؛ بطوریکه میزان ضریب اختلاف از ۰/۵۲ در سال ۱۳۷۵ به ۰/۳۱ در سال ۱۳۷۹ تنزل یافته است. تجزیه و تحلیل جزئی تر نشان می‌دهد که شاخص‌هایی چون عدم دسترسی مناسب نقاط روستایی به خدمات و ماشین آلات کشاورزی، دامپزشک و تکنسین

دامپزشکی، پایین بودن عملکرد در واحد سطح در مورد برخی محصولات کشاورزی نظیر گندم و سیب زمینی، سرانه دام، کمبود مراکز بهداشتی - درمانی، پزشک و دندانپزشک، بهیار و مامای روستایی، کمبود خدمات پستی، معلم دبیرستان و دبیرستان دخترانه، از عمده‌ترین موانع توسعه روستایی در روستاهای این شهرستان می‌باشد. از سوی دیگر، امکانات موجود در زمینه‌های فوق نیز بطور منطقی و متعادل بین نقاط مختلف روستایی توزیع نشده و از سطح دسترسی یکسانی برخوردار نمی‌باشد.

سطح نسبی توسعه نقاط روستایی شهرستان تربت حیدریه

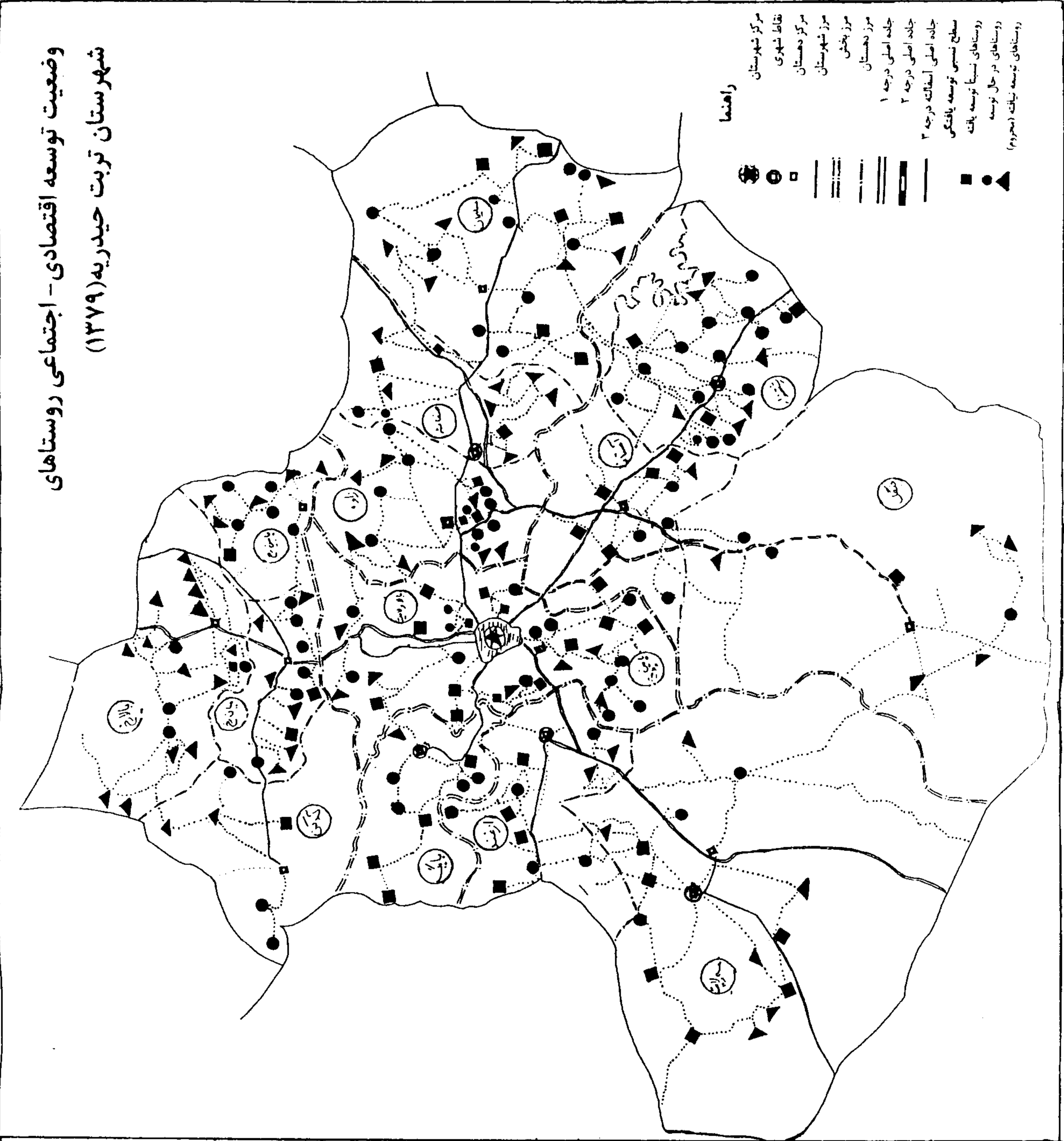
بررسی سطح نسبی توسعه یافتگی (برخورداری) روستایی شهرستان تربت حیدریه در سال ۱۳۷۹ نشان می‌دهد که روستاهای زاوه، قلعه آقاحسن، احمدآباد، سنگان، جنگل، شادمهر، عبدل آباد، مهنه، نسر، کدکن، رباط سنگ با سطح نسبی توسعه ۶/۱۱، برخوردارترین روستاها (رتبه اول) بوده و روستاهای سرخی، سلطان آباد، احمدآباد رشتخوار و کاریز چشمه با سطح برخورداری ۰/۱۲، محرومترین روستاهای شهرستان شناسایی شده‌اند. روستاهای شهرستان تربت حیدریه از نظر سطح برخورداری در جدول شماره (۸) طبقه‌بندی گردیده و نحوه پراکندگی آنها نیز در نقشه شماره (۱) ارائه شده است.

جدول ۸- سطح نسبی برخورداری در روستاهای شهرستان تربت حیدریه (۱۳۷۹)

شاخص برخورداری	تعداد روستا	سطح برخورداری روستاها
۴/۱۲-۶/۱۱	۷۳	۱ - روستاهای توسعه یافته (برخوردار)
۲/۱۲-۴/۱۱	۱۱۶	۲ - روستاهای در حال توسعه (نسبتاً برخوردار)
۰/۱۲-۲/۱۱	۱۰۶	۳ - روستاهای توسعه نیافته (محروم)
	۲۹۵	جمع کل روستاها

باتوجه به نقشه شماره (۱) که سطح بندی مناطق روستایی شهرستان تربت حیدریه را از لحاظ سطح نسبی توسعه یافتگی نشان می‌دهد، عدم تعادل و نابرابریهای محسوسی بین مناطق روستایی شهرستان تربت حیدریه وجود دارد؛ بطوریکه قسمت عمده این امکانات و تسهیلات در مراکز بخش‌ها متمرکزند و عدم سهولت دسترسی روستاهای مختلف به دلیل انزوای جغرافیایی، فاصله نسبتاً دور آنها از مراکز بخش‌ها، خرابی شبکه حمل و نقل و کمبود وسائط نقلیه عمومی باعث شده تا از خدمات فوق به نحو مناسبی بهره‌مند نشوند و به تبع آن، نارسائی‌های شدید خدماتی در زمینه‌های گوناگون اقتصادی و اجتماعی در سطح مناطق روستایی شهرستان ظهور و نمود یابد. البته این موضوع در پهنه منطقه دارای شدت و ضعف‌هایی است؛ بطوریکه روستاهای دهستانهای غربی و مرکزی شهرستان کمتر با مشکلات فوق مواجه هستند. اما روستاهای دهستانهای شرقی به دلیل تعداد، پراکندگی زیاد و فاصله نسبتاً دور از مراکز بخش‌ها، بیشترین معضلات را در این زمینه دارند.

وضعیت توسعه اقتصادی - اجتماعی روستاهای
شهرستان تربت حیدریه (۱۳۷۹)

جمع‌بندی

بطور کلی یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که علیرغم پیشرفت نسبی در مناطق روستایی شهرستان تربت حیدریه طی دوره زمانی ۷۹-۱۳۶۵، هنوز اکثر روستاهای این شهرستان از نظر امکانات و خدمات آموزشی، بهداشتی و کشاورزی در مضیقه هستند. از طرف دیگر، اگرچه طی این دوره، نابرابریهای بین نقاط روستایی در مواردی کاهش یافته، ولی به دلیل فقدان سیاست جامع توسعه روستایی، هنوز توسعه متوازن و یکپارچه را به همراه نداشته است. به همین دلیل فرآیند توسعه نامتوازن روستایی در شهرستان تربت حیدریه سبب تشدید مهاجرت و فروپاشی نظام زیستی - فضایی روستاها و از بین رفتن امکانات موجود در این مناطق گردیده است. لذا داشتن نگرشی یکپارچه در تخصیص امکانات و هماهنگی سیاست‌ها و خط‌مشی‌ها در جهت بهبود شرایط و تقلیل نابرابریها ضرورتی اجتناب‌ناپذیر در برنامه‌های توسعه روستایی این شهرستان تلقی می‌گردد و به دلیل نارسائی‌های خدماتی از یک سو، و تعداد و پراکندگی روستاها در کنار محدودیت منابع مالی و اعتبارات از سوی دیگر، ضروری است تا نسبت به ساماندهی بهینه نقاط روستایی این شهرستان در قالب یک نظام سلسله مراتب خدمات رسانی اقدام گردد.

منابع و مآخذ

- ۱ - آسایش، ح. (۱۳۷۵) اصول و روش‌های برنامه ریزی روستایی. مرکز چاپ و انتشارات دانشگاه پیام نور.
- ۲ - ابراهیمی، ع. (۱۳۷۴). تعیین درجه توسعه یافتگی مناطق روستایی استان لرستان. رساله کارشناسی ارشد، دانشکده اقتصاد، دانشگاه علامه طباطبایی.
- ۳ - آمار اداره کشاورزی شهرستان تربت حیدریه، ۱۳۷۹.
- ۴ - شهدادی، هرمز (۱۳۶۷). کاربرد شاخص‌های اجتماعی، اقتصادی در برنامه ریزی توسعه. انتشارات مرکز مدارک اقتصادی - اجتماعی، سازمان برنامه و بودجه.
- ۵ - کلانتری، خ. (۱۳۷۷)، مفهوم و معیارهای توسعه اجتماعی اطلاعات سیاسی - اقتصادی شماره (۱۳۱-۱۳۲): صص ۲۰۸-۲۱۳.
- ۶ - مرکز آمار ایران، سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۶۵، شناسنامه بخش‌های کل کشور.
- ۷ - مرکز آمار ایران، سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۷۵، شناسنامه آبادی‌های شهرستان تربت حیدریه.
- ۸ - مرکز آمار ایران، سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۷۵، شناسنامه بخش‌های کل کشور.
- ۹ - مرکز آمار ایران، سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۷۵، شناسنامه دهستانهای استان خراسان.
- ۱۰ - مهندسان مشاور DHV از هلند (۱۳۷۱). رهنمودهایی برای برنامه ریزی مراکز روستایی. ترجمه، سیدابوطالب فنایی و دیگران. انتشارات مرکز تحقیقات و بررسی مسایل روستایی وزارت جهادسازندگی.
- 11 - Agarwal, A.N. & K. Lal. 1993. Economic of Development and Planning. Vikas Publishing House, Delhi- 92.
- 12 - Misra, R.P. 1972. "Framework of a Modified Growth Pole Strategy for Urban and Regional Planning in India" in R.P. Misra et.al. Urban Systems and Rural Development (Part I), Institute of Development Studies, Mysore, India. P. 53.
- 13 - Misra, R.P & et.al. 1978. Regional Planning and National development., Vikas Publishing House, New Delhi, 153.
- 14- Kalantari, Kh. 1997 Public Policy and Regional Pattern of Industrialization in Iran, in The Indian Geographical Journal, 72, PP. 11-19.
- 15 - Kalantari, Kh. 1998. Identification of Backward Regions in Iran. Quarterly Journal of Geographical Research. 13:1 PP. 120-131.
- 16 - Kalantari, Kh. 1998. Regional Dispartities in the Development Process (A Comparative Study of the Pre- and Post - Revolution Iran), An Unpublished ph.D Thesis Submitted to Panjab University, India.
- 17- Kundu, A. 1980, Mesurment of Urban Processes, Popular Prakashan, Bombay, P.96.